

НЕОЛОГІЗАЦІЯ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVII СТОЛІТТЯ

Грицина Світлана Вікторівна,

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснено комплексний аналіз основних процесів неологізації в староукраїнській літературній мові XVII ст., зумовлених екстралінгвальними чинниками, деталізується барокова неологія як один із виявів естетизації слова.

Ключові слова: староукраїнська літературна мова XVII ст., неологізм, неологізація, індивідуально-авторська неологія, запозичення, бароко.

Неологізми завжди перебували в центрі лінгвістичної уваги. Зокрема, словотвірну будову неологізмів різних частин мови досліджували В. Ковальов [Ковальов, 1983], Н. Клименко [Клименко, 2002]; вивченню семантико-стилістичного потенціалу нових слів присвячені праці І. Білодіда [Білодід, 1973], О. Пономаріва [Пономарів, 2000]. Одним із найбільш відкритих для фіксації неологізмів є стиль засобів масової інформації, аналізу нових слів у якому присвячені дослідження Н. Колесникової [Колесникова, 2002], О. Стишова [Стишов, 2003]. Індивідуально-авторські неологізми є одним із мовознавчих зацікавлень Ж. Колоїз [Колоїз, 2007]. Лінгвістичний статус неологізмів у художніх текстах був предметом дослідження А. Калетнік [Калетнік, 2008].

Передусім дослідники опрацьовували лексичний матеріал здебільшого сучасної української літературної мови. Разом із тим, процеси неологізації в староукраїнській літературній мові періоду бароко не були предметом спеціальної лінгвістичної розвідки.

Лінгвістичний аналіз барокової неологізації спирається на дослідження з історичної лексикології та лексикографії (Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Р. Керста, О. Кровицька, Н. Осташ, Р. Гринько). Окремої уваги заслуговують праці Л. Полюги "Українська абстрактна лексика XIV – першої пол. XVII ст.", В. Німчука "Лексика давньоруського побуту", М. Худаша "Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст." та інші.

Актуальність дослідження полягає в комплексному аналізові основних процесів неологізації, що характеризують період українського бароко, зокрема загальномовних та індивідуально-авторських неологізмів, зумовлених лінгвістичними та соціокультурними умовами XVII ст.

Метою статті є висвітлення того, яким чином історичні реконструкції характеризують процеси неологізації в староукраїнській літературній мові XVII ст., а також визначення сукупності соціальних і культурних чинників, авторських інтенцій творення нових слів в умовах українського бароко.

Для реалізації визначеної мети необхідно вирішити такі **завдання**: проаналізувати нові слова в бароковій естетиці на матеріалі текстів XVII ст., виявити загальномовні та індивідуально-авторські новотвори, окреслити лінгвістичні та соціальні умови доби бароко для комплексного вивчення міжкультурних контактів, що засвідчить більш чітку картину неологічних тенденцій XVII ст.

Джерельна база дослідження представлена текстами різних жанрів і стилів, передусім художнього та почасти поемічного, в яких найбільшою мірою виявляється барокова естетика. Значення слів та їх походження уточнювалися за сучасними історичними словниками (староукраїнської мови XIV–XV ст., української мови XVI – першої половини XVII ст., старобілоруської мови, старопольської мови, етимологічний словник української мови), а також за тогочасними історичними словниками Л. Зизанія та П. Беринди.

Об'єктом дослідження є новотвори в староукраїнській літературній мові XVII ст., **предметом** – процес творення нових слів в староукраїнській літературній мові XVII ст.

Статичність не може бути ознакою жодної живої мови, адже лексика, за словами В. М. Русанівського, нагадує живий організм, в якому народжуються нові й відмирають старі клітини, їх життєдіяльність підтримується введенням корисних речовин ззовні, відбувається постійний процес взаємообміну між усіма його частинами [Русанівський 1974, 46]. Ця цитата досить влучно характеризує неологізми, які виконують функцію "живлення" лексичної системи мови. Варто зауважити, що надмірне використання нових слів може призвести до засмічення мови і втрати її самобутності та національного колориту.

В сучасній українській мові неологізми поділяють на загальномовні та індивідуально-авторські, поява яких зумовлена різними причинами: необхідність дати назву новим реаліям; авторська рефлексія, що породжує нову образність і вторинні смисли.

Щодо процесів неологізації в XVII ст., можна виділити два аналогічні сучасній українській мові напрями, проте для їх визначення важливими є насамперед історичні реконструкції, що дають змогу з'ясувати особливі соціальні та культурні умови, актуальні саме для XVII ст.

Яскравим способом творення нових слів у староукраїнській мові XVII ст. є індивідуально-авторська неологія, що відображає неповторну свідомість барокового автора, в якій поєдналися християнське та античне світовідчуття й світобачення, що спричинилося до переосмислення значень, появи нових смислів, які відображають барокову естетику, культурно-історичні особливості цього періоду та індивідуально-авторські трансформації.

Враховуючи барокову специфіку прикрашання та урізноманітнювання навколишнього реального та художнього світу яскравими метафоричними фарбами, автори XVII ст. намагалися відтворювати власне сприйняття дійсності відповідною курйозною лексикою, яка була б цікавою не лише семантично, а й стилістично.

За словами Д. Чижевського, XVII ст. характеризується поєднанням надзвичайної сміливості нових думок та устремлінь з тяжінням до традиції, "унутрішня суперечливість – одна з найхарактерніших ознак стилю бароко. У ньому складно поєднані поганські та християнські, середньовічні й ренесансні елементи" [Чижевський 2003, 22].

Цьому значною мірою сприяли екстралінгвальні чинники розвитку українських земель XVII ст., адже соціокультурні умови визначають творення неологізмів будь-якого періоду в історії літературної мови.

Першим "ковачем слів" в українській мові Іван Франко вважав І. Вишенського. Часто цього полеміста називають першим представником бароко, тому його тексти репрезентують характерний для досліджуваного періоду процес неологізації. Полемізуючи з опонентами, він продуктивно творив оказіоналізми.

За нашими спостереженнями, у своїх текстах автор використовує градацію однотипних форм (іменників) із повтором другого елемента *-їд*: "*це ти кровоїд, м'ясоїд, волоїд, худобоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, ситоїд, ласоїд, маслоїд, пирогаїд*" (ІВ, 51), *-спал*: "*це ти периноспал, м'якоспал, подушкоспал*" (ІВ, 51), *-любєць*: "*це ти перцьолюбєць, шафранолюбєць, імбиролюбєць, гвозди-колюбєць, тминолюбєць, цукролюбєць та іншої бридні гірко- і солодко-любєць*" (ІВ, 51). Серед них можна виділити такі, в яких дублюється друга частина *-любєць, -носець* у композиті: "*єпископ має бути ... не сріблолюбєць*" (ІВ, 89), "*задовольни-вши золотолюбців...*" (ІВ, 90), "*зараз-таки пізнав учителя фантазій ваших милос-тей, світолюбця*" (ІВ, 71), "*потім з дароносцем разом нагло згине і щезне*" (ІВ, 26), "*даси мені, дияволе, бути папою, кардиналом ... чи якимось іншим іменонос-цем духовного стану*" (ІВ, 26).

Крім того, бароковий автор також практикує повтор першого сегмента: "*це ти гортанобішеник, це ти гортанограч, це ти гортаномудрець, це ти дитина, це ти маля*" (ІВ, 51). Використовуючи сполучення частки *це* та вказівного займенника *ти*, до того ж, вживаючи їх неодноразово, І. Вишенський посилює докір опонентові: "*це ти тілоугодник, це ти тілолюбитель, це ти кровопрагнитель*". Очевидно, з функціонального погляду творення нових слів було зумовлено визначенням характеристики "відступників" від православної віри, за формулюванням І. Вишенського, а також бажанням вплинути на читача, що розширювало арсенал барокової образності.

Із функціонального погляду композити І. Вишенського співвідносяться переважно з підрядною сполукою слів. Смислові відношення між компонентами можна означити як об'єктні (їх найбільше): *золотолубєць, сріблорубєць (срібнолюбєць), іменоносець, духоглядець, козогласно, ісусогудник, кровоїд, волоїд, звіроїд, периноспал, м'якоспал, перцьолюбєць, гортанобішеник, світолюбєць, світоненависник, танцевідець та ін.*, атрибутивні: *гологоловець, біднорозкішник, скверноначальник, звіролютисть* та адвербіальні: *єдиномудро, гіркодорогий, огуднобрехливий*. Також трапляються неологізми, утворені суфіксальним способом (*черевичище, гнилизна, скриниська*), префіксально-суфіксальним (*осмішник*).

Із наведених прикладів можна зробити висновок, що новотвори І. Вишенсько-го – це, в основному, композити, які в стилістичному плані надавали авторському стилю барокового колориту. Основу їх становлять іменники та прикметники, меншою мірою зустрічаються інші частини мови. Граматично композити співвідносні переважно з підрядним способом зв'язку.

Творення неологізмів у панегіриках, наприклад, "Євхаристиріоні", присвячено-му Петру Могилі, частіше відбувається за іншим принципом. Показовим є те, що автор твору використовує античні образи та символи, накладаючи їх на слов'янсь-кий ґрунт, поєднання яких утворює нові значення, відображаючи специфіку доби.

Софроній Почаський, створюючи бароковий текст, надає інших функцій античним образам, що засвідчує перебування автора в рамках канону. Образи античних божеств та міфічних істот вживаються здебільшого в переносному значенні. Так, Києво-Могилянський колегіум автор порівнює з Парнасом: *"Фундаторе побожений, цних наук патроне, ... Твой Парнас літоралі вдячній видаєт"* (УЛ, 250), *"...згола на здуміванне Мінерві. Умислила прето, наш добродію, гору тобі виставити. Гору, мовлю, Парнасу і Гелікону"* (УЛ, 241), а також з Фебовим палацом: *"Кгде ясный палац Фебов, розний в будуванні"* (УЛ, 246); відповідно Петра Могили – з Фебом (Аполлоном), що повсякчас перебуває з Геліконідами (музами): *"В особі твоїй світлой, ...Вітаю кроля, вижу триумф презацінійший. Юж Геліконід з Фебом розкішним ховати Не позволяю..."* (УЛ, 243). З'ясовуємо також несподіване поєднання античного та християнського: *"Кролевая наук Мінерва православно-кафолічеськая"* (УЛ, 240), *"оттоманським цербером"* (УЛ, 241), *"Пристипи, Геліконе, дай честь, познай пана, Опустивши жовнірство, привітай гетьмана"* (УЛ, 243), *"Пречеснійший наш отче, Прометейом званий"* (УЛ, 244), *"Дай покой, Клію, прошлим в дільності поганом, Христов живот описуй, іди юж за паном"* (УЛ, 251). Відомо, що для барокових текстів також характерний образ саду, який є досить частотним у тексті панегірика: *"Музыка – сад утіхи, жродло мислій вдячних"* (УЛ, 245), який набуває вторинних смислів, поєднуючись з українськими реаліями XVII ст.: *"Фебе, ... Завітай до Печерських садов цнотородних І до країв Російських, в науку голодних"* (УЛ, 254).

Загальномовні неологізми XVII ст. черпалися українськими книжниками здебільшого з польської та латинської мов.

Запозичення з польської мови активізувалися внаслідок сукупності обставин, зокрема обговорення питань віри. Ще з 80-х рр. XVI ст. актуалізується полемічна література, спрямована на захист православ'я. Найвидатніші полемісти (Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Мелетій Смотрицький, Йов Борецький, Захарія Копистенський, Стефан і Лаврентій Зизані) добре володіли польською мовою, яка в XVI – XVII ст. на українських землях була державною та "відігравала роль літературної мови" [Хижняк, Маньківський 2003, 71]. Також відомо, що засвоєння полонізмів відбувалося завдяки активним перекладам українськими книжниками польських текстів.

Відомо, що полонізми входили в староукраїнську мову ще до XVII ст., до того ж, на думку деяких дослідників, бароко "прийшло" на Україну саме з Польщі, що сприяло запозиченню не лише культурної традиції, а й нових слів. Для прикладу наведемо декілька з них, що були зафіксовані в барокових текстах та перевірені за словниками: **вилготность** ж. (стп. wilgotność) волога: *"пало насъ вна... на камени, и на мѣсца(х) неплодны(х), гдѣ для недостаткоу вилготности и мокрости зсохло"* (СЛУМ, 4, 57); **єдночитисѧ** дієсл. недок. (стп. jednoczyć się) єднатися, поєднуватися: *"... зъ Богомъ єдночитисѧ мешкати въ святыхъ Его приказаняхъ"* (СЛУМ, 9, 83); **жарливость** ж. (стп. żarliwość) вірність, щирість: *"той ... того Царѧ възбдиль жарливость..."* (СЛУМ, 9, 127); **вправитисѧ** дієсл. док. (стп. wprawić się) навчитися: *"И самъ жебѧ вправиль, И дрѣгихъ наставиль"* (СЛУМ, 4, 258); **єднохода** ж.

(стп. *jednochoda, jednohód*) однохідь: *"недармо славный... Політі(к)..., в' Книзѣ по(д) именемъ Мачѣзского выданой, ѡзыкѣ Латінскі(й), оученои Конскои едноходы: а Грецкій до прироженои ровнае(т)"* (СЛУМ, 9, 83); **вздумѣванє** с. (стп. *zdumienie*) здивування, подив: *"...Православного Дѣховенства, тѡ(ж)ки(м) вѡдѣмѣва(н)ємъ сѣтъ ѡтѡчоныє"* (СЛУМ, 4, 21).

У більшості випадків польська мова слугувала посередником для засвоєння латинських слів. Це лексика пов'язана з католицькими церковними ритуалами: **алба** ж. (стп. *alba*, лат. *alba*) (білий довгий одяг, який католицькі священники одягають під ризу) алба: *"тамже при томже костеле на розных мѣстцахъ ... орнаты, капы... ручники, албы, дзвоны, дзвоньки... позакопывал и поховал"* (СЛУМ, 1, 89), слова, які часто використовувались в контексті судочинства: **бенедикция** ж. (стп. *benedykcyja*, лат. *benedictio*) дозвіл, згода: *"од которого [старосты] бенедикцию на реч нижей менованую отрывавши..."* (СЛУМ, 2, 73); назви елементів одягу: **велюмъ** ч. (стп. *welum*, лат. *velum*) серпанок: *"Сибил(л)а еретьтреа... ходила в' мнишо(м) ѡдѣанію и велюмъ на головѣ носила"* (СЛУМ, 3, 225), сполучники: **алеть** спол. (стп. *alić*) (протиставний) але, однак: *"тепє(р)... веселишьсѡ, тепє(р) та(н)цоуєш, по годинѣ по дѣни, алє(т) плачєшь, алє лѡментоуєшь"* (СЛУМ, 1, 97); **алиась** спол. (стп. *alias*, лат. *alias*) або, тобто: *"доперож казалъ передние двери до церкви з притвору, алиась бабинъца, выбить"* (СЛУМ, 1, 97) та інші.

На українських землях XVII ст. очевидним був стійкий авторитет латини, що підтверджувала діяльність Києво-Могилянського колегіуму, випускники якого "вільно розмовляли й писали латиною, виголошували орації, писали листи, вели каталоги бібліотек" [Хижняк, Маньківський 2003, 71]. Варто також зауважити, що поширенню латинської мови неабияк сприяла діяльність братських шкіл.

Безпосередні запозичення з латинської мови стосуються насамперед абстрактної лексики: **вictoryя** ж. (лат. *victoria*) перемога: *"катории... заледве з манастыра и з шпиталѣ с такою victoryєю пречъ отошли"* (СЛУМ, 4, 57), назви екзотичних дерев та рослин: **анакардь** ч. (лат. *anacardium*) назва субтропічного дерева: *"anacardium, анака(р)дѣ древо и(н)ди(й)ское"* (СЛУМ, 1, 102), назви ссавців: **балѣна** ж. (лат. *balaena*) кит: *"balana, балѣна, рѣба"* (СЛУМ, 2, 15), астрономічні поняття: **аспектъ** ч. (лат. *aspectus*) положення планети чи зірок відносно Сонця у час народження кого-небудь; погляд, певне розуміння чого-небудь: *"Вот ѡйте, бы мѣлъ фаворъ Зодіакѣ, В бѣзѣ дорочномъ бы сѡ тѣшилъ з' знакѣ, Бы ведлѣзъ его ходила аспекта: Каждая Планета"* (СЛУМ, 1, 140).

Проникнення неологізмів в староукраїнську літературну мову було закономірним процесом в умовах полілінгвальності на території України XVII ст. Крім того, засвоєнню нових слів сприяло знання книжниками декількох мов, лексику яких вони активно використовували в різних барокових жанрах. Аналіз джерел XVII ст. підтверджує історичну особливість неологізації в добу бароко: процес запозичення на загальномовному рівні (безпосередні та опосередковані засвоєння нових слів із латини, а також із польської мови) розширював можливості творення індивідуально-авторської неології, що відображала барокову своєрідність автора.

В статье осуществлен комплексный анализ основных процессов неологизации в староукраинском литературном языке XVII в., обусловленных экстралингвальными факторами, детализируется барочная неология как одно из проявлений эстетизации слова.

Ключевые слова: староукраинский литературный язык XVII в., неологизм, неологизация, индивидуально-авторская неология, заимствования, барокко.

The complex analysis of the fundamental trends of neologization in the old-ukrainian literary language of XVII century, caused by extralinguistic factors was made in the article and also the baroque neology as manifestation of the word aesthetization was detailed.

Key words: the old-ukrainian literary language of XVII century, neologism, neologization, individual-author's neology, loanwords, baroque.

Список умовних скорочень назв джерел:

ІВ – Вишеський Іван. Твори / Іван Вишеський ; [пер. з книжної укр. мови В. Шевчука]. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.

СЛУМ – Словник української мови XVI ст. – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; Д. Гринчишин та ін. (відп. ред.). – Львів, 1994 – 2006. Вип. 1–13.

УЛ – Українська література XVII ст. / за ред. О. В. Мишанича. – К. : Наукова думка, 1987. – 596 с.

Література:

1. Дем'янюк А. А. Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст.: структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / А. А. Дем'янюк. – К., 2004. – 18 с.

2. Калетнік А. А. Неокласична неологія: лінгвістичний статус : [монографія] / А. А. Калетнік. – К., 2008. – 304 с.

3. Клименко Н. Ф. Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов / Н. Ф. Клименко // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових статей. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 388–394.

4. Ковальов В. П. Словотвір художніх неологізмів / В. П. Ковальов // Українська мова і література в школі. – 1983. – № 6. – С. 25–29.

5. Колесникова Н. В. Лексичні неологізми в рекламі / Н. В. Колесникова // Вісник – Запоріжжя, 2002. – № 3. – С. 77–78.

6. Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.

7. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : [монографія] / О. І. Ніка. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 444 с.

8. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української літературної мови : підр. для студ. гуманіт. спец. / О. Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.

9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк. – 392 с.

10. Русанівський В. М. Народження слова / В. М. Русанівський // Українське мовознавство. – 1974. – Вип. 2. – 93 с.

11. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

12. Сучасна українська літературна мова. Стилістика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 587 с.

13. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 184 с. : іл.

14. Чижевський Д. Український літературний барок : [нарис] / Д. Чижевський ; за ред. Л. Ушкалова. – Харків : Акта, 2003. – 460 с.